

ՂԱԶԱՐ ԶԱՅԿԵՑՈՒ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԱՐՄԵՆ ԱՅՎԱԶՅԱՆ

1. Հայության ազգակազմիչ տարրերի ջահկեցիական սահմանումը

Ղազար Զահկեցին XVIII դ. երևելի ու ցայսօր ըստ արժանվուն չգնահատված ազգային դեմքերից է՝ արքեպիսկոպոս, Ս. էջմիածնի նվիրակ, Զմյուռնիայի թեմի առաջնորդ, Ամենայն հայոց կաթողիկոս (1737–1751 թթ.), աստվածարան, բանաստեղծ, հայ ազգային-ազատագրական շարժմանը գաղտնորեն կապված գործիչ: Զահկեցու գրական ժառանգության մեջ մեծ արժեք են ներկայացնում հատկապես ազգային գաղափարախոսության տեսաբանական բարձր մակարդակով կատարված մշակումները: Դրանց մեջ հեղինակը հաճախ է համեմատական-վերլուծական գուգահեռներ անցկացնում տարբեր ժողովուրդների, կրոնների և քաղաքակրթությունների միջև, միշտ՝ հայ հայրենասերի գաղափարական դիրքերից:

Ղազար Զահկեցին, գաղափարական առումով, հայ միջնադարյան ազգայնականության խոշորագույն տեսաբան Գրիգոր Տաթևացու (1346–1409 թթ.) աշակերտն էր: Բոլորովին պատահական չէ, որ Զահկեցին Գրիգոր Տաթևացուն մեծարում է առանձին երգով («Երգ Սրբոյն Գրիգորի Տաթևացւոյ նորին Տեառն Ղազարու Վարդապետին Ճահկեցւոյ»), որտեղ հնչում են նաև ազգային հպարտության մի այսպիսի տողեր.

Արեգական նրման ծագեալ ի Հայաստան,

Քաջ Հոետուր եւ փիլիսոփայ անյաղթական,

Քան ըզՊղատոն եւ ըզՊորփիւր Աստուածաբան՝

Գեր ի վերոյ, քան զիմաստունս հելլենական՝:

Ղազարը ոչ միայն որդեգրում, այլև նորովի է զարգացնում Տաթևացու հայրենասիրական-ազգայնական գաղափարախոսությունը: Այսպես՝ 1397թ. ավարտած իր «Գիրք հարցմանց» երկում Տաթևացին ներկայացնում է Աստուծո «Հայոց ազգին» պարգևած տաս «առանձնական բարութիւնները»: Ղազարն սրանց թիվը հասցնում է 50-ի¹ և ավարտում իր այդ

1 Ղ ա զ ա Ր Զ ա հ կ ե ց ի. Գիրք նորաբոյս, որ կոչի «Երգարան». Կ. Պոլիս, 1737, էջ 178:

2 «Իսկ ազգիս Հայոց ի յԱստուծոյ առանձնական բարութիւն պարգեւեալ այսոքիկ. Առաջին՝ դարձն հրաշիւք: Երկրորդ՝ Սրբոյն Գրիգորի, որ վասն շինութեան եկեղեցւոյ տեսիլն: Երրորդ՝ յերկոտասանից առաքելոցն երիցն ի Հայս քարոզութիւնն եւ վախճան: Չորրորդ՝ Աբգարու թագաւորին նախննձայ ի Քրիստոս հաւատալն: Հինգերորդ՝ աստուածապարգեւք դիրն: Վեցերորդ՝ տապանն Նոյի յԱրարատ ի լեառն Մասիս: Եօթներորդ՝ եղեմաբուղիս երից գետոց հոսումն: Ութերորդ՝ զի արեւելեանք կոչին հայք: Իններորդ՝ եւ այսմ կողմանէ եւ աստուածատունկ դրախտն: Ծասներորդ՝ եւ այսմ կողմանէ՝ շարժին լուսաւորքդ ի յընթացս իւրեանց, որ են կարապետ մեծին լուսոյ ծագմանն, վասնզի արեգակն արդարութեան Քրիստոս հայրական փառօք եւ աստուածագումար դասուք եւ կարապետեալ աստուածային նշանն անտի գալոց է ըստ Տեառնն (որպէս փայլակն, որ ելանէ յարեւելից այսպէս եւ գալուստն որդւոյ մարդոյ)»: Ե Ր Ի Գ Ո Ր Տ ա թ եւ ա ց ի. Գիրք հարցմանց. Կոստանդնուպոլիս, 1729, էջ 555:

3 Ղ ա զ ա Ր Զ ա հ կ ե ց ի. Գիրք աստուածաբանական, որ կոչի «Դրախտ ցանկալի» (այսուհետեւ՝ Դրախտ ցանկալի). Կ. Պոլիս, 1733, էջ 670-678:

մանրամասն մշակումը Հայ ազգին ուղղված հետևյալ ծրագրային ձևով, որի իմաստային բաղադրամասերը ներկայացնում ենք մեր համարակալումով.

«Ազգ յարեթեան եւ թորդոմեան նաեւ արաւհամեան, վաղահաս պտուղք ըուրդուղիմէոսեան եւ թաղէոսեան, լուսածնունդ զաւակք Սուրբ Էջմիածնեայն եւ գրիգորեայն առանց ամենայն տարակուսանաց եւ հակառակութեանց՝ Հայք են եւ ասին.

(1) Ազգք տոհմիւ օրհնեալ.

(2) Երկրաւ բարեբանեալ.

(3) Լեզուաւ կանխազարդեալ.

(4) Գրով բարգաւաճեալ.

(5) Հաւատով ազնուացեալ.

(6) Անուամբ ճոխացեալ,

Առաքինութեամբ բարեպաշտեալ,

Ի Տէր պարծեցեալ,

Եւ զնմանէ գոհացեալ,

Եւ յԱստուածաշունչ գրոց քարոզեալ»⁴:

Այս գիպուկ ձևակերպումներում ներկայացված են միջնադարյան և ուշմիջնադարյան հայերի ազգային ինքնագիտակցության վեց հիմնասյուղները: Դրանք են՝

(1) «Ազգք տոհմիւ օրհնեալ» - հայերի ծագումն ընդհանուր նախահայրերից.

(2) «Երկրաւ բարեբանեալ» - Հայաստանում և նրանից դուրս ալրող հայերի խոր կապվածությունը Հայ ազգի ձևավորման ու բնակության բնիկ տարածքին, որ կարելի է կոչել նաև «Հայրենիքի սինդրոմ».

(3) «Լեզուաւ կանխազարդեալ» - հայոց լեզուն որպես հայերի ընդհանուր լեզու լինելը.

(4) «Գրով բարգաւաճեալ» - ազգային գրական-մշակութային վիթխարի ժառանգության առկայությունը.

(5) «Հաւատով ազնուացեալ» - ազգային եկեղեցին ու նրա ուրույն դավանանքը՝ հայադավանությունը.

(6) «Անուամբ ճոխացեալ, Առաքինութեամբ բարեպաշտեալ, Ի Տէր պարծեցեալ, Եւ զնմանէ գոհացեալ, Եւ յԱստուածաշունչ գրոց քարոզեալ» - ազգային արժեքների և նվաճումների ճանաչումն ու մեծարումը:

Ղազար Զահկեցու այս ձևակերպումները, փաստորեն, ոչ այլ ինչ են, քան միջնադարյան և ուշմիջնադարյան հայ ազգը բնութագրող մի կատարյալ սահմանում՝ հետևյալ վեց հիմնական բնորոշիչներով. ընդհանուր ծագում, հայկական բնիկ տարածքի՝ Հայրենիքի առկայություն (այս մասին ավելի մանրամասն ստորև), ազգային լեզու, ազգային մշակույթ, Հայ եկեղեցի և հավատ, ազգային հպարտությունը սնող պատմական այլ հիմքեր:

Ուշագրավ է, որ XVIII դարում Զահկեցին հայերի ազգակազմիչ բնորոշիչներից կրոնականը նշում է հինգերորդ աստիճանի վրա, առաջինների վրա դնելով հայրենիքը և ազգը, ընդ որում՝ նախաքրիստոնեական իր

4 Նույն տեղում, էջ 677:

ծննդաբանությունը հանդերձ («Ազգ յարեթեան եւ թորգոմեան նաեւ ար-
րահամեան, վաղահաս պտուղք բուրդուզիմէսեան եւ թագէոսեան, լու-
սածնունդ զաւակք Սուրբ Էջմիածնեայն եւ գրիգորեայն՝ առանց ամենայն
տարակուսանաց եւ հակառակութեանց՝ հայք են»)։ Այս կապակցությամբ
պատմական մի զուգահեռ կարող է թվալ անհավատալի։ IV–V դդ. հայ
գինվորականության պատվո վարքականոնը, պաշտպանության ենթակա
ազգային արժեքների թվում՝ հայ եկեղեցին և հավատը նշանակում էր
դարձյալ ճիշտ նույն Հինգերորդ տեղում և ազգն ու հայրենիքը ավելի
առաջնային դիտում⁵։ Հայ Հին գինվորականության արժեհամակարգի հետ
այս համընկնումն առավել ևս զարմանալի է, եթե հիշենք, որ Ղազար
Ջահկեցին ինքը բարձրաստիճան հոգևորական էր և ապրում էր հայկական
պետականության բացակայության ժամանակներում։ Այս համընկնումը,
սակայն, միանգամայն բնական է. այն արգասիքն ու արտահայտությունն
է տակավին Հին ժամանակներում ձևավորված հայկական ազգայնակա-
նության (որ հայերի պարագայում նույնական է հայրենասիրությանը⁶),
որը ժամանակի ընթացքում թեև մանր ձևափոխություններ էր ունենում,
բայց և՛ IV–V, և՛ հետագա բոլոր դարերում հիմնականում նույնական էր։

Ավելին՝ Ղազար Ջահկեցին հայոց լեզուն և ազգային մշակույթը չի
ստորադասում հայ եկեղեցուն և քրիստոնյա հավատին, այլ դրանք բոլորը
շաղկապում-ձուլում է հայության մեկ ընդհանուր բնութագրի մեջ։ Սա
համապատասխանում է հեղինակի ազգայնական մտայնությանը։ Առհա-
սարակ իր ողջ կյանքով ու գործունեությամբ Ղազար Ջահկեցին մի կա-
տարյալ ազգայնականի տիպար է. դա է պատճառը, որ հայկական քաղա-
քակրթության խնդիրներն արծարծելիս, նրա մոտեցումը միշտ և՛ գիտա-
կան է, և՛ քաղաքական-գաղափարախոսական։

Ի դեպ, Ղազար Ջահկեցին այս հարցում զգալիորեն հեռանում է Գրի-
գոր Տաթևացու միջնադարյան ազգին տված իր ժամանակների համար բա-
ցառիկ մի սահմանումից, որտեղ Տաթևացին հավատն ու դավանանքը հա-
մարում է ազգի գլխավոր կազմարարները (Տաթևացու այս սահմանումը
կարծես վերցված լինի սոցիոլոգիայի մերօրյա մի դասագրքից)։

«Ազգ առ ազգ բաժանեալ լինի գաւառաւ եւ լեզուաւ եւ կանոնա-
կան սահմանաւ, որ են աւանդութիւնք եւ հաւատք եկեղեցւոյ։ Եւ բա-
ժանումն յաւէտ զքան գաւառաւ եւ լեզուաւ՝ կանոնական սահմանսն
ասացեալ լինին»⁷։

Ի տարբերություն դրա՝ Ղազար Ջահկեցին ազգի առաջնային կազմա-
րար է համարում հայրենիքը, ընդհանուր ծագումը, ազգային մշակույթն
ու լեզուն, որ վկայում է Գրիգոր Տաթևացու համեմատ նրա առավել աչ-
խարհիկ ազգայնականությունը։ Ըստ ամենայնի, Ջահկեցու այսպիսի
«քաղաքականացված» ազգայնականության վրա լրջորեն ազդած պետք է

5 Ա ր մ ե ն Ա յ վ ա գ յ ա ն. Հայ գինվորականության պատվո վարքականոնը (IV–V դդ.). Երևան, 2000, էջ 7–10, 16–24։

6 Հայկական Հին և միջնադարյան ազգայնականության առանձնատկությունների մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Ա. Ա յ վ ա գ յ ա ն. Մայրենի լեզուն և ազգայնականու-
թյան սկզբնավորումը (հայկական և եվրոպական աղբյուրների համեմատական քննու-
թյուն). Երևան, 2001։

7 Գ ր ի գ ո Ր Տ ա թ և ա գ ի. նշվ. աշխ., էջ 552։

լինելը նաև 1720-ական թվականներին ընկած Հայ ազատագրական պատերազմը:

2. Ջահկեցու «Երգարանը» իբրև XVIII դ. հայ պաշտոնական ազգայնականության «ծեռնարկ»

4. Պոլսում 1737 թ. հրատարակված Ղազար Ջահկեցու «Երգարանը» XVII–XVIII դդ. Հայ ազգային-եկեղեցական գաղափարախոսությունից մի հարուստ շտեմարան է, մի իսկական ուղեցույց՝ այդ գաղափարախոսություն կառուցվածքի և բաղկացուցիչ տարրերի մեջ: Պաշտոնական այդ գաղափարախոսությունը քարոզում էին Ս. Էջմիածնի նվիրականները, Հայ բարձրաստիճան կղերը, ինչպես նաև Հայ հոգևոր և աշխարհիկ մտավորականությունից մեծ մասը:

Պետք է նշել, սակայն, որ Հայկական ազգային գաղափարախոսություն այն տարրերը, որոնք վերաբերում էին Հայաստանի ազատագրությանն ու անկախության հաստատմանը, ինչպես, օրինակ, «Աղատագրական լեզենդը»⁸, ելնելով անվտանգության նկատառումներից, քարոզվում էին գաղտնաբար՝ բանավոր կամ հարաբերաբար քիչ ընթացիկակալով ձեռագրերում: Տպագիր գրականության մեջ ազատագրական թեման կարող էր միմիայն ակնարկվել, որովհետև տպագիր գրականությունն ուներ մեծ տպաքանակ և վայելում էր ազգի ղեկավար շրջանակների հովանավորությունը, այսինքն՝ վտանգ կար, որ օտար մահմեդական տիրակալները կարող էին մեղադրել և ծանր պատիժների ենթարկել Հայ եկեղեցու առաջնորդներին: Մի օրինակ: Գրիգոր Տաթևացու «Գիրք Հարցմանց»-ի բաղկացուցիչ մաս էր կազմում իսլամի դեմ դրված «Ընդդեմ Տաճկաց» երկը, որ, զետեղված լինելով ձեռագիր մատյաններում, դուրս էր թողնվել «Գիրք Հարցմանց»-ի 1720 և 1729 թթ. 4. Պոլսում իրականացված հրատարակություններից⁹:

Ջահկեցու «Երգարանը» ընդգրկում և քարոզում է Հայոց ազգային գաղափարախոսության պաշտոնական (կամ «բաց») հետևյալ հինգ գրույթները.

Ա. Սուրբ Էջմիածին

Գլխավոր գրույթը Ս. Էջմիածնի ճանաչումն ու պաշտամունքն էր՝ որպես Հայ ազգի հոգևոր կենտրոն: Ս. Էջմիածնի փառաբանմանը նվիրված է երկու երգ՝ «Երգ Արբոյն Էջմիածնի» (էջ 109-112) և «Ներբողեան ի Դէմս Արբոյն Էջմիածնի» (էջ 112-121): Վերջին երգի երկարաբանությունն ինքնին փաստում է գաղափարախոսական այս կետի կենտրոնականությունը՝ մյուս գրույթների համեմատ («Երգարան»-ի մյուս բանաստեղծությունների միջին ծավալը երեք էջ է):

Ղազար Ջահկեցին գիտում է Ս. Էջմիածինը ոչ միայն իբրև հոգևոր կրոնական եզակի կենտրոն, «մայր հալատոյ»՝ աշխարհում միակ վայր, ուր Փրկիչն իջել է երկնքից, այլև՝ հայապահպանության հզորագույն

8 Ազատագրական լեզենդի մանրամասն քննությունը տե՛ս Աշ. Հոփհանյանի «Ս. Էջմիածնի փառաբանմանը նվիրված երգերի պատմություն». գիրք Ա, Երևան, 1957:

9 Գրիգոր Տաթևացու «Ընդդեմ Տաճկաց», ուսումնասիրեց եւ հրատարակեց Բաբգէն Կիւլէսէրեան. Վրեննա, 1937, էջ 12-13:

օջախ: Ահա Հայաստանի և հայ ազգի ճակատագրի հետ Ս. էջմիածնի անխախտ կապն ընդգծող մի քանի հատված.

Ի Տանս Հայոց կառուցելոյդ զարմանամ, զարմանամ (էջ 109)...

Աթոռ մեծի Լուսաւորչին Գրիգորի, Գրիգորի,
Ամէն ազգաց եւ աշխարհաց բաղձալի, բաղձալի (էջ 110)...

[ու]րախացուցիչ մերոյ ազգիս թորգոմեան, թորգոմեան (էջ 110)...

Ուրախ լեր Աթոռ փառաց մայր եկեղեցի,
Քանզի քեւ ծագեցաւ մեզ լոյս մեծ Քրիստոս Հայաստան երկրի (էջ 111)...

էջմիածին՝ Աթոռ փառաց,
Առ քեզ իջեալ հաստիչն Աստուած,
Դուռն իմաստից, աղբիւր շնորհաց,
Յերկիրն օրհնեալ Հայոց Մեծաց (էջ 117)...

էջմիածին... Ի թշնամեաց զմեզ փրկողին (էջ 118)...

էջմիածին՝ Աթոռ Հայոց (էջ 119)...

էջմիածին՝ մեծ վեհարան,
Սուրբ հաւատոյ շտեմարան,
Որք զերախտիս քո ուրանան՝
Երկու աչօքն կուրանան (էջ 121)...

Ավելին՝ ի դեմս Ս. էջմիածնի հայ եկեղեցին ուղղակիորեն դիտված է իբրև մահմեդական տիրապետության ծանր ժամանակաշրջանում հայոց պետականության հնարավոր միակ ձև, այդ պետականությունը փոխարինող հաստատություն.

էջմիածին հարկ պետութեան
Եւ գայիսոն զօրեղութեան,
Ամուր պատուար հաստատութեան,
Ուզգափառացս յոյս փրկութեան (էջ 114):

Ղազար Զահկեցին այլուր այսպես էր խոսում Ս. էջմիածնի առաջնայնություն մասին.

«[կաթոլիկները] ասեն, թէ «Հոսմայ եկեղեցին է գլուխ ամենայն եկեղեցեաց», ոչ ունելով վկայ իրին այնմիկ: Այլ թէ կամին լուիցեն եւ ի միտ առցեն, զի Սուրբ էջմիածինն է Սիօն եւ մայր ամենայն եկեղեցեաց, քանզի Աստուածաէջ եւ Քրիստոսահիմն է, որպէս իւրեանք եւս վկայեն զայս ճշմարիտ գոլ եւ ոչ կարեն ուրաստ լինիլ...»¹⁰:

Բ. Ամենայն հայոց կաթողիկոսներ

Հաջորդ դրույթն է Ամենայն հայոց կաթողիկոսների պաշամունքը և նրանց ճանաչումը որպես հայ ազգի գլուխ և հոգևոր առաջնորդ («Երգ

10 Դրախտ ցանկալի, էջ 512.

մեծին ներսէսի Հայրապետին», էջ 164-165 և «Երգ Սրբոց Հայրապետաց», էջ 179-181):

Հայոց պետականութեան բացակայութեան այդ դարաշրջանում Ամենայն հայոց կաթողիկոսների դիրքն իսկապես չափազանց կարևոր էր ոչ միայն քաղաքական, վարչական, տնտեսական, այլև գաղափարախոսական ասպարեզում ու նաև յուրաքանչյուր հայի մտայնութեան մեջ: Այս առիթով շատ բնութագրական է Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսի խոսքը ուղղված պարսից շահին.

«Ի բնէ է ամենայն ազգ Հայոց ուր եւ իցէ՛ թէ՛ յաշխարհին Օսմանցոց, թէ՛ ի Ֆրանգաց, թէ՛ Ննդկաց, թէ՛ Մոսկովաց, եւ ուր եւ գտանի յազգէն Հայոց, ամենեքեան Հնազանդին էջմիածնի...»¹¹:

Այդ դարաշրջանում Ամենայն հայոց կաթողիկոսի ունեցած համազգային դերի ու իրավասութիւնների թերևս լավագույն համառոտ գասակարգումը տվել է Սիմեոն Երևանցին, որն արժե մեջբերել ամբողջութեամբ.

«Ապա ուրեմն ձգի եւ տարածի հոգեւոր իշխանութիւն Արքայ Աթոռոյս ի յամենայն տեղիս եւ ընդ ամենայն ծագս երկրի՝ ուր կան եւ գտանին Հայկածին եւ Լուսաւորչակրօն ժողովուրդք եւ հոգեւոր ժողովարան: Քանզի ուր եւ գտանին յազգէս Հայոց թէ՛ եկեղեցիք եւ թէ՛ եկեղեցականք, կարգաւորք եւ աշխարհականք, ի յինչ կոչման եւ իցեն՝ բովանդակքն պարաւանդեցեալք եւ փակեցեալք են ընդ իշխանութեամբ Արքայ Աթոռոյս էջմիածնի եւ ի սմա նստող Հայրապետացն՝ որք են յաջորդք եւ փոխանորդք սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին Հայաստանեայց:

Եւ ի սմա նստող Հայրապետին է յատուկ իշխանութիւն զբոլոր եկեղեցիս Հայոց հաստատել, բարեկարգել եւ ի կանօնի պահել, զաւելորդան բառնալ եւ զթերին լցուցանել, զեպիսկոպոս ձեռնադրել, զառաջնորդս կարգել, զհետեալսն ուղղել, զանարժանսն եւ զանուղղելիսն հանել ի յեկեղեցւոյն եւ լուծանել ի կարգէն, անարգել եւ բացարձակ իշխանութեամբն հրամայել զհոգեւորսն եւ զօգտակարսն, փակել եւ բանալ, կապել եւ արձակել: Եւ ըստ ժամանակին զնուիրակունս առաքել առ յամենեւեան իբր փոխանորդ ինքեան՝ ի քննել եւ վերահասու լինել զորպիսաբար կացութեանց եկեղեցեաց եւ եկեղեցականաց, զիւզն Աստուածագործ բաշխել ի յօծումն օծելոց եւ ի սրբազնագործել զսրբազնագործելիսն: Եւ միանգամայն որք վերաբերին ի յեկեղեցիս եւ ի հաւատս, ի սրբոյ Աթոռոյս եւ ի սմա նստող Հայրապետացն վերառաքին, տրին, եւ կարդին ի յազգս Հայոց որպէս ի միոյ մշտաբուղիս աղբերէն: Վասն որոյ եւ ազգս Հայոց փոխաբերաբար ի ցուցանել զհնազանդութիւն շնորհակալութեամբ հանդերձ, յիշեն զանուն Հայրապետին յամենայնում յաւուր յեկեղեցիս իւրեանց եւ տան յօժարութեամբ զհասս նուիրակականս... ի ձեռն նուիրակացն սորին ըստ պայմանեալ ժամանակին»¹²:

11 Զաքարեայ սարկաւազի պատմագրութիւն. գիրք Բ, Վաղարշապատ, 1870, էջ 81:

12 Ս ի մ է օ ն Ե Ր Ե Լ Ա Ն Գ Ի. Զամբո (այսուհետև՝ Զամբո). Վաղարշապատ, 1870, էջ 52:

Հետաքրքրական են նաև XIX դ. մի եվրոպացի ճանապարհորդի արած դիտարկումները.

«Էջմիածնում նստող պատրիարքը հայ ժողովրդի միասնականության և ազգակցության համար ահռելի նշանակություն ունի: Այստեղ է այն կենտրոնական կետը, որտեղ Գանգեսից և Ինդոսից, Եփրատից և Նեղոսից, Վոլգայից, Նևայից և Բոսփորից եկած ուխտավորները առաջին անգամ են հանդիպում և ծանոթանում ու հաստատում եղբայրական միության կապերը... Այսպես է ազգային եկեղեցու միասնությունը մշտապես ճանաչվում ու նորովի ամրացվում»¹³:

Ժողովուրդն զգում էր և մեծ նշանակություն տալիս Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի ներկայությունն ու պաշտոնավարումը: Այսպես՝ 1725 թ., առնելով Աստվածատուր կաթողիկոսի մահվան լուրը, Կեսարիայի հայերը հրաժարվում են նվիրատվություններ անել Ս. Էջմիածնի նվիրակին (Ղազար Զահկեցուն), պատճառաբանելով.

էջ՝ պարտ զնուիրակութիւն այժմ տալի,
զի ոչ գիտէ ոք, թէ վեհն ե՞րբ լինի¹⁴:

Բայց նոր կաթողիկոսի ընտրության լուրն ստանալուն պես, ինչպես հայտնում է Ս. Էջմիածնի նվիրակի օգնականը, տրամադրությունը փոխվում է.

տրտունջ ժողովրդեան բաց բառնի.
այնուհետեւ գործ մեր կարգաւ ընթանի՝
ի չորս ամսէն անդ ժողովք մեր աւարտի¹⁵:

Գ. Ազգային քրիստոնյա սրբեր

Ազգային քրիստոնյա սրբերի (կամ, Զահկեցու բառերով ասած՝ «Հայոց լուսավորիչներին») գնահատումն ու պաշտամունքը տրված է էջ 157–178: Իր «Երգ լուսաւորչացն Հայոց»-ի մեջ (էջ 159–161) Զահկեցին այս համաստեղության մեջ է ընդգրկում, ըստ հերթականության, Բարգուղիմեոսին, Հակոբյան Հուդային, Շմավոնին, Թադեոսին, Գրիգոր Լուսավորչին, Վրթանեսին, Արիստակեսին, Ներսես Մեծին, Սահակ Պարթևին, Մեսրոպ Մաշտոցին, սուրբ Թարգմանիչներին «մերովք», Հոհան Օձնեցուն, Հովհան Որոտնեցուն ու Գրիգոր Տաթևացուն, որոնք

Աստեղք լուսափայլք հայոց արեգակունք,
Քարինք պատուական եւ զանազան ակունք,
Աշտարակք հզօրք եւ պատուարք հաւատոյ,
Հիմունք եւ որմունք Աիօնի մօր մերոյ (իմա՝ Ա. Էջմիածնի-Ա.Ա.):

Առանձին «երգեր» են նվիրված մասնավորապես Գրիգոր Լուսավորչին (էջ 157–159), «որդւոց եւ թոռանց սրբոյն Լուսաւորչին» (էջ 161–163), «մե-

13 "The Patriarch at Etchmiadzin is of incalculable importance to the unity and nationality of the Armenian people. It is the central point where pilgrims, from the Ganges and the Indus, the Euphrates and the Nile, the Volga, the Neva, and the Bosphorus, first meet and become acquainted, and form ties of fraternal union.... Thus the unity of the national Church is constantly recognized and cemented afresh"; B a r o n A. v o n H a x t h a u s e n. Transcaucasia. London, 1854, pp. 308–309:

14 Մաշտոցի անվան Մատենադարան (այսուհետև՝ Մատենադարան), ձեռ. №9245, էջ 56ա:

15 Նույն տեղում:

ծին Ներսէսի հայրապետին» (էջ 164-165), Սահակ Պարթևին (էջ 166-167), Մեսրոպ Մաշտոցին (էջ 168-169), Գրիգոր Տաթևացուն (էջ 177-178):

Դ. Հայ քրիստոնյա նահատակներ

Ազգային քրիստոնյա նահատակների դիրքը հայոց միջնադարյան մտայնության մեջ առանձին ուսումնասիրության կարիք ունի (որ շուտով հուսով ենք ներկայացնել ընթերցողի ուշադրությանը): Այժմ նշենք միայն, որ Ջահկեցին նրանց է նվիրում մի քանի «երգ»՝ «Երգ սրբոց մարտիրոսաց» (էջ 181-183), «Երգ սրբոց Հռիփսիմեանց» (էջ 185-187), «Երգ սրբոց Ոսկեանց» (էջ 202-203):

Ե. Հայոց թագավորներ և զորավարներ

Ջահկեցին չի մոռանում նաև անցյալում մնացած հզոր Հայաստանի աշխարհիկ առաջնորդներին.

...ո՛վ սուրբ Տրդատ արքայդ հրզոր հըզոր՝
օգնեա մեզ այսօր (էջ 196-197, ընդգծումն՝ Ա. Ա.):

Կամ՝

Սուրբդ Ատոմ եւ Մանածիր ընդ ձեր զօրաց...

Արագահաս գոլով առ մեզ միշտ տոնոզաց,

եւ ազատել զազգս եւ զազինս ի թշնամեաց (էջ 212-213):

Սույն տողերը գրվել են 1720-1730-ական թվականներին, երբ Արևելյան Հայաստանում «վերակենդանացած» հայոց խոշոր զինուժը, ունենալով ազատագրական հստակ ծրագիր, կատաղի ճակատամարտեր էր տալիս սկզբում պարսկական, ապա օսմանյան զորքերի դեմ: Ջահկեցին ինքը, ականատես լինելուց բացի, նաև քաջատեղյակ պետք է լիներ Կիլիկյան Հայաստանի անկումից ի վեր չտեսնված հայոց այդ մեծ ազատամարտի կարևոր գրվազներին, գուցե նաև անձամբ ծանոթ էր ռազմական գործիչներից ոմանց: Նկատի ունենալով Ղազար Ջահկեցու գաղափարախոսությունն ու անհանգիստ խառնվածքը, նաև նրա մտերմությունը հայոց ապստամբների հետ կապված Աստվածատուր կաթողիկոսին՝ միանգամայն հնարավոր վարկած կարելի է համարել, որ նա այս կամ այն կերպ կարող էր մասնակցած լինել ազատագրական շարժման գաղտնի նախապատրաստությանը:

Վերն արդեն մի այլ առիթով մասնակիորեն մեջ ենք բերել Ջահկեցու «Երգարանի» «Ողբ ի վերայ Հայաստան աշխարհին»-ը (էջ 238-241): Այդ չափածոյի հարցադրումը հետևյալն է.

Ջողբալի երկիրըս Հայոց՝

Ու՛ր են նախկին հարքն ամենայն՝

Գեղաշուք եւ ջոկափառ՝

Պայադատ որդիք յաբեթեան:

Այնուհետև Ջահկեցին հիշատակում-ողեկոչում է հայոց ազգային և ռազմական առաջնորդների մի ամբողջ փաղանգի.

Աղեղնաւոր մեծն Հայկ

Եւ հզօրն Արամ հրսկայն,

Հերձող նիզակաւ զերկաթ

Եւ գեղեցկափայլն Տիգրան:

Ու՞ր են ցեղքն Աբրահամու՝
Շառաւիղքն քետուրական,
Տիեզերասաստն Արշակ
Եւ Վաղարշակն արիական:

Վանիչ պարսիցըն հոսրով
Եւ Տրրգատ հըղօր մեծ արքայն,
Որ զթրչնամիս պատառէր
Այլ որպէս առիւծ եւ գազան:

Յաղթող ազգն Արշակունեաց
Եւ պարթեւեանքն, որ զօրացան
Վա՛յ եւ եղուկ մեզ եղեն,
Որ ի մէնջ նոքա սպառեցան:

Ու՞ր են փառագարդ իշխանքն՝
Զօրեղ եւ հըզօրն Անգեղտան՝
Քաջամարտիկն Մուշեղ,
Սպառազէն եւ գայլն Վահան,
Որ պատերազմին վասրն մեր՝
Ազատեն զգերեալքս ամենայն՝
Փրկելով զազգս եւ զազինս՝
Եւ ամենայն զաշխարհ Հայաստան:

Ինչ խոսք, որ հին Հայոց քաղաքական-ուսումնական առաջնորդների այսպիսի ոգեկոչումը համապատասխանում էր 1720-1730-ական թվականների Հայոց ազատամարտի ոգուն: Սակայն, կարծում ենք, Ղազարն ավելի՛ն նկատի ունեւր՝ հիշելով Հայոց հին հերոսներին, նա այլաբանորեն ոգեկոչում էր նաև իր ժամանակի Հայոց ազատամարտիկներին ու նրանց առաջնորդներին, որոնցից ոմանց նա, ինչպես ասվեց, անձամբ կարող էր ճանաչած լինել:

3. Ղազար Ջահկեցի՞ն՝ 1722 թ. Լիմ անապատի գաղտնի ժողովում ընթերցված կոչի հեղինակ

Նկատենք, որ Ջահկեցու տողերից մի քանիսը գրեթե ճշգրիտ համապատասխանում են 1722 թ. Լիմ անապատում արևելահայ ազատագրական շարժման ուղարկած պատվիրակի՝ Ներսես վարդապետի խոսքին, համեմատենք.

Ղազար Ջահկեցի.

Որ պատերազմին վասրն մեր՝
Ազատեն զգերեալքս ամենայն՝
Փրկելով զազգս եւ զազինս՝
Եւ ամենայն զաշխարհ Հայաստան (ընդգծումն՝ Ա.Ա.):

Ներսես վարդապետ.

«Քաջահամբաւ եւ արիասիրտ վարդապետ մի՛ յերկրէն Ռուչտունեաց Տէր Ներսէս անւանեալ, յոյժ յուզեալ եւ լալագին պատկերացոյց դառնակսկիծ վիճակս համօրէն ազգիս Հայոց եւ յայտնեաց ցնծագին՝ թէ այր մի յերկրէն Սիւնեաց Դաւիթ բէկ անուանեալ, զօրաշարժութիւն արարեալ իցէ վասն հալածելոյ նեղիչք եւ կշտամբիչք մեր, միտս ունելով ազատազրելոյ արիւնածուփ զաշխարհն Հայաստան (ընդգծումը գրիչինն է՝ Միւրթար արեգայինը)»¹⁶:

Կարելի՞ է արդյոք այս ցայտուն համընկնումի հիման վրա հետևություն անել, որ Ներսես վարդապետը, իոսելով Լիմում հավաքված ժողովականների առջև, ձեռքի տակ ունեցել է նախասլես իրեն տրված մի գրավոր փաստաթուղթ-դիմում: Կարելի՞ է արդյոք դրանից հետո հետևեցնել, որ Ղազար Ջահկեցին ծանոթ է եղել այդ դիմումին, գուցե թե ինքն էլ հենց այդ պատասխանատու փաստաթղթի հեղինակը կամ հեղինակակիցն է եղել: Ս. Էջմիածնում կարող էին հաշվի առած լինել նրա ճարտասանական ձիրքը ու նրան հանձնարարել այդպիսի մի զգայացունց կոչ: գրելը: Հովհաննես Ամասիացին Ջահկեցու հռետորական արտակարգ կարողությունների մասին բազմիցս է խոսում: Ահա երկու այդպիսի հետաքրքրական դրվագ: Տեղեկանալով Ամասիայում Ջահկեցու փայլուն քարոզչության մասին, Աստվածատուր կաթողիկոսը կանչում է նրան Ս. Էջմիածին և լսում.

Նա հրաւիրեալ կոչէ առ ինքն շեշտակի՝
յԱթոռ իւր Սուրբ իջման բանին Միածնի,
ի փորձ առնէ զհամրաւոյն զոր լըսի,
եւ հրամայէ քարոզ ասել ի դասի:

Նոյն ժամայն անդ՝ բանայ զբերանն շնորհալի,
ի մէջ բազմաց հրահանգելոց գումարի,
աղբերաբար անդ քարոզէ տեսնի.
մնան լսօզք քարոզութեան ապշելի:
ի վաղճանի հռետորական քարոզի
խոնարհի անդ ի համրուրել զԱջ վեհի.
վեհն համբուրէ զդագաթ նորին նազելի,
այլեւ գովէ՝ զիմաստ մտացն սլանծալի:
Աիրով ասէ զվեհ իւր զայս բանս առաջի
համագումար անդ եղելոց տեսնի,
թէ՛ «ոչ թողցեր Տէր մեզ զաւակ այսպիսի»¹⁷.
նմանէաք իբր Աօդոմայ Գօմորի»:

16 Տե՛ս A r m e n M. A y v a z y a n. The Secret Meeting of Armenians on Lim Island in 1722: Concerning the Possible Involvement of Western Armenians in an All-Armenian Liberation Movement), in Janos M. Bak and Peter Banyo, eds., *Issues and Resources for the Study of Medieval Central and Eastern Europe: Reports and Articles* (Department of Medieval Studies, Central European University and the Committee on Centers and Regional Associations of the Medieval Academy of America: Budapest-Cambridge, MA, 2001), p. 66. Սուլյն հոդվածում մանրամասն քննության է ենթարկվել Լիմ անպատի հիշատակարանը:

17 Ե ս յ ի ա յ, Ա, 9:

հականի բարւոյն դիտմամբ զվեհն հաճի.

իսկոյն կոչէ զմիաբանս համայնի

եւ ձեռնադրէ եպիսկոպոս ընդհանրի.

յղէ նուիրակ չորրորդ Հայոց աշխարհի¹⁸:

1730 թ. Դարանաղյաց գավառի Սեպուհ լեռան վրա հավաքված ուխտավորները խնդրում են Զահկեցուն քարոզ կարգալ.

Համագումարք վարդապետքըն. որք անտի,

քարոզ ասել առ Տեառն իմոյ հորդորի.

զվեհն իմ բանայ զբերան շնորհալի.

ճառէ զկիրս Լուսաւորչին հրաշալի:

Կատարեցման հռետորական ճոխ բանի

օրհնէ զժողովն այն օրհնութեամբ. որ յերկնի.

կան հիացեալք լսողք համայն քարոզի.

եւ փառս տան այնքան շնորհաց տուողի¹⁹:

Հետաքրքիր է նաև, որ Լիմ անապատի միաբան Մխիթար արեղան՝ 1722 թ. Լիմում գումարված ժողովից որոշ ժամանակ անց, գրի առնելով իր տեսածն ու լսածը, մի ուղղակի մեջբերում է արել Ներսես վարդապետի «յոյժ յուզեալ եւ լալագին» ճառից, ահա.

«Արգ, ով բարեմիտ եւ հայրենապաշտ ժողովականք, շրջեսցէք գաւառս եւ ի կողմանս յերկրին ձերոյ, խրախուսեսցէք ժողովուրդս ձեր, որ մրափեալ է ի խոր խաւարի եւ տանջարանաց, զի թոթափեսցին զլուծ անիրաւանց բռնութեանցս, եւ յորժամ մեք առաքեսցուք զհրաւէր մարտի, բառնան ձայն ապստամբութեան ընդդէմ մարդակեր եւ խաչահալած թշնամեաց մերոց»²⁰:

Սա կարծես թե նույնպես հուշում է, որ Ներսես վարդապետն իր ձեռքին է ունեցել մի գրավոր կոչ-գիմում, որից էլ հետագայում օգտվել է Մխիթար արեղան:

Ղազար Զահկեցու քաղաքական-ուսումնական հարցերին քաջատեղյակ լինելու մասին է վկայում մեկ փաստ ևս: 1730 թ. Ղազարը, նվիրակութւյունից նոր-նոր վերադառնալով Ս. էջմիածին, հրավիրվում է Երևանի փաշայի մոտ ինչ-որ գաղտնի գործով՝ «զի կոչեալ էր զփաշայն առ իւր ատենի սակրս ծածուկ դժուարագոյն իմն իրի»²¹: Ամենայն հավանականութեամբ, Երևանի փաշային պետք էր եղել ինչ-որ տեղեկութւյուններ ստանալ այդ պահին Նախիջևանի կողմերում գտնվող պարսկական բանակի ու տեղի հայկական բնակչութեան դիրքորոշման մասին և նա այդ հարցով դիմել էր Ս. էջմիածին՝ Աբրահամ կաթողիկոսին, իսկ վերջինս նրա մոտ էր ուղարկել Ղազար Զահկեցուն որպես այդ տարածաշրջանի բնիկ և ուսումնասիրական հարցերին առավել բանիմաց անձնավորութւյուն:

Հետևապես, եթե մեր ենթադրութւյունները ճիշտ են, ապա 1737 թ. Զահկեցին դիմել է բավական համարձակ մի քայլի. 1722 թ. ազատագրական

18 Մատենադարան, ձեռ. №9245, էջ 54բ-55ա.

19 Նույն տեղում, էջ 61ա-61բ, Ղազար Զահկեցու փայլուն քարոզների մասին տե՛ս նաև էջ 62ա, 62բ, 63ա, 63բ:

20 A r m e n M. A y v a z y a n. Նշվ. աշխ., էջ 66:

21 Մատենադարան, ձեռ. №9245, էջ 60ա:

շարժման ղեկավարների հանձնարարությունը՝ իր (կամ գուցե ևս մի քանիսի) հեղինակած փաստաթղթի վերն ընդգծված արտահայտությունները որոշել է գնել մի այլ ենթախորքի մեջ ու հրատարակել իր «Երգարանում»:

4. Ձահկեցու «Ողբի» գլխավոր հարցադրումը իբրև ուշմիջնադարյան հայ մատենագրության կենտրոնական դրույթ

Եթե վերևում առաջադրված վարկածը չի համապատասխանում իրականությանը, ապա գործ ունենք մի բնադրային համաձայնության հետ, որ արգասիք է 1720-ական թվականների հայոց ազատագրական պատերազմի ծնած ընդհանուր մտայնության:

Իսկ Ղազար Ձահկեցու «Ողբի» գլխավոր հարցադրումը («Ու՞ր են նախկին հարքն ամենայն...») հայոց մատենագրության մեջ իսկապես ավանդական է: Այսպես՝ Լեհաստանում XVII դ. կեսերին հայոց եկեղեցու ղեմ ծավալված հալածանքների ժամանակ՝ լեհահայ մի անհայտ բանաստեղծ նույնպես հայ ազգի անցյալի ուժն ու փառքն էր ողբկոչում.

Ու՞ր են նախնի հայրապետքն այն,
Եւ քաջ հովիւքն սրբազան,
Որք վասն հօտին զանձինս եղին...²²

Ու՞ր են դաւառք մեր հայրենի,
Ու՞ր են Աթոռք հայրապետի,
Ու՞ր կան թախտերն թագաւորի՝
Մեծ Արշակայ եւ Տրդատի:

Եղեալ եմք ցիրուցան երկրի
Օտար աշխարհ եւ յոյժ հեռի,
Ի սփիւռս ցրուեալ հեթանոսի,
Կոխան եղեալ ամէն ազգի²³:

Ուշմիջնադարյան և նոր շրջանի հայ հեղինակների այս հաճախակի հարցադրման նախատիպը, թերևս, կարելի է գտնել Արիստակես Լաստիվերտցու «Պատմութեան» մեջ, որը գրվել է 1079 թ.:

«...Ու՞ր են Աթոռները թագավորական, էլ չեն երևում, ու՞ր են ամպի պես նրանց առջևում խտացող գորքի բազմությունները, որ գարնանաբույս ծաղիկների պես իրենց երփներանգ հանդերձանքներով փայլվում էին. ահա էլ չկան ու չեն երևում: Ու՞ր է Աթոռը հայրապետական, մեծ հրաշալի... այսօր թափուր է, զուրկ իր տիրոջից, մերկ իր զարդերից, ծածկված փոշով ու սարդոստայնով. աթոռակալն էլ որպես մի գերի ու կալանավոր քշված է օտար հեռավոր աշխարհ: Լուել են վարդապետների ձայնն ու քարոզները. հերձվածողների խմբերը, որոնք նրանց ժամանակ ծակերը փախչող մկների նման այստեղ ու այնտեղ էին թաքնվում, հալածված նրանց Աստվածաբանական քարոզներից և

22 Ղ. Ա ի շ ա ն. Կամենից. Վենետիկ, 1896, էջ 203:

23 Նույն տեղում, էջ 212. Հմմտ. Ա. Զ ո ս ա ն ե ա ն. Հայ էջեր. Փարիզ. 1922, էջ 13:

ուղղադավան վարդապետութունից, այսօր քաջասիրտ առյուծների պես աներկյուղ դուրս են գալիս բներից, բերանը բացած, որ անմեղներից մեկին կլանեն...»²⁴:

Այս ողբերը ոչ այլ ինչ են, քան Հայաստանը դարձյալ ազատագրված ու բարգավաճ տեսնելու փափագով գրված կոչեր: Հայաստանի վաղ թե ուշ ազատագրվելու թեման կենտրոնական էր հայկական ուղմիջնադարյան ու նոր շրջանի մատենագրության մեջ, ինչպես և ժողովրդական ու գուսանական երգերում: Իսկ XI, XVII և XVIII դարերից վերը բերված վկայություններն ընդամենը խորհրդանշում են, թե ժամանակի և տարածության մեջ որքան ինտենսիվ էր հայերի հաղորդակցությունը իրենց հայրենիքի ճակատագրի վերաբերյալ:

Այսպիսով, վերը բերված փաստերի համադրումից հանգում ենք այն եզրակացության, որ Զահկեցու «Երգարանը» նախատեսված էր ծառայելու իբրև XVII–XVIII դդ. Ս. էջմիածնի վավերացրած հայկական ազգային գաղափարախոսության մի իսկական առձեռն դասագիրք՝ իր յուրահատուկ ձևաբովանդակային ընդգրկումներով:

5. Ղազար Զահկեցու «Ազատագրական աղոթքը»

Ղազար Զահկեցին ազգի ցավով ապրող գործիչ էր: Իր «Երգարանում» նա հետևյալ աղոթքով է դիմում Ս. Աստվածածնին.

Յիսապսակ եկեղեցեաց մեր՝ հաստատութիւն,
Եւ տառապեալ ազգիս Հայոց՝ միշտ խաղաղութիւն,
Բանտարկելոց եւ գերելոց տուր ազատութիւն,
Աստուածածին ծնող միածին՝ փրկեայ՝²⁵:

Իսկ այն, որ Զահկեցին տենչում էր Հայաստանը տեսնել ազատագրված լիակատար անկախություն վերահաստատած մի հզոր պետություն, փաստում է նաև նրա հեղինակած մի աղոթք, որը կարելի է պայմանականորեն կոչել «Ազատագրական աղոթք»:

Մատենադարանում պահվող (ձեռ. № 698) Ղազար վարդապետ Զահկեցու ինքնագիր մի մատյանի 236բ էջում կարդում ենք հետևյալ աղոթքը.

«Մանավանդ ազգս հայկազյան՝ մեղքերի պատճառով անարժան դարձած և օտարացած, մեղքերի հողմով փոշու պես ցանուցիր եղած երկրի երեսին՝ օտարասեռ ազգերի և ցեղերի մեջ:

Հայցում ենք ամենախնամ և ամենագութ Արարչից, որպեսզի կարվածը դարձյալ բժշկի:

և հոգու գրգանքով — իբրև հավր, որ ձագերին իր թևերի տակ է ժողովում — իր ամրածածուկ աջով վերստին հավաքելով հայերին նրանց վիճակված սեփական, բնիկ և հայրենի երկրի ու գավտոների մեջ, վերանորոգի այնպես, ինչպես ստեղծել էր ամենասկզբում՝ պանծալի փառքով և բարգավաճող արդյունքով:

24 Ա Ր Ի Ս Տ Ա Կ Ե Ս Լ Ա Ս Ի Վ Ե Ր Ս Գ Ի. Պատմություն, թարգմանություն և վ. Ա. Գևորգյանի, Երևան, 1971, էջ 68:

25 Ղ ա զ ա Ր Զ ա հ կ ե ց ի. Գիրք նորարոյս, որ կոչի «Երգարան», էջ 18.

Ուժ տա, կազդուրի և հաստատահիմն դարձնի թագավորական ու հոգևոր ինքնիշխանությունը և ամեն տեսակ բարիքներով:

Հաղթող և գորավոր դարձնի ճշմարտության բոլոր թշնամիների դեմ:

[Մանաևանդ զազգս հայկազեան, գտարժանեալս եւ զվարատեալս մեղօք, զցրուեալս ընդ երեսս երկրի. իբրեւ զփոշի հոսեալ մեղաց հողմով ի յաղգս եւ յազինս օտարասեռս:

Հայցեսցուք յամենախնամ եւ յամագութ Արարչէն.

զի որ եհատն դարձեալ ըժշկեսցէ.

եւ գրդմամբ հոգուոյն, իբրեւ հաւ զձագս ժողովեալ ընդ թեւօք իւրովք, եւ ամրածածուկ աջովն իւրով հաւաքեալ վերստին ի սեփական, ի ընկի եւ ի հայրենի երկիրս եւ ի գաւառս հայկական վիճակի, նորնորոգեսցէ իրրեւ զառաջնաստեղծն՝ պերճ փառօք եւ ըրարգաւաճեալ յարգասիւք.

կարողացուցէ, կազդուրացուցէ եւ հաստատահիմն արասցէ թագաւորական եւ քահանայական ճոխութեամբ եւ յամենայն որպիսութեամբ բարեաց.

յաղթող եւ գորաւոր արասցէ ընդգէմ ամենայն ներհակաց ճշմարտութեան]»:

Այս տողերը գրի են առնված ընդհանուր շարադրանքից հետո. 236ա էջը դատարկ է, իսկ դրան նախորդող երեք էջը պատուված-հանված են (էջերը համարակալելիս, այս բացը որևէ կերպ չեն նշել): Բացի այդ, այս աղոթքը թեև դրված է նույն գրչի՝ Ղազար Ձահկեցու ձեռքով (լեզուն և ոճը առավել ևս նրանն են), սակայն, շարադրանքում եղածի համեմատ, գիրը փոքր-ինչ մեծ է և անխնամ, կարծես գրված լինի հոգու խռովության պահին կամ ծեր հասակում: Ըստ երևույթին, Ղազար Ձահկեցին հեղինակել է այս աղոթքը ձեռագիրը պատրաստելուց ավելի ուշ, այսինքն՝ 1719 թ. հետո, որովհետև աղոթքի մոտիվները գտնում ենք նաև 1726 թ. նրա շարագրած հիշատակարանում²⁶: Համենայն դեպս, բերենք այս երկու ստեղծագործությունների մեջ Ղազար Ձահկեցու գրչի և մտքի հարազատությունը արտահայտող մի ցայտուն օրինակ.

«Աղատագրական աղոթք»՝ «Հայցեսցուք յամենախնամ եւ յամագութ Արարչէն. զի որ եհատն գարձեալ ըժշկեսցէ»:

1726 թ. յիշատակարան՝ «Այլ ակն ունիմք ի գթութիւն Աստուծոյ... նա՛ ըժշկեսցէ զվիրաւորեալ մարմին իւր...»²⁷:

Ինչևէ, անվտանգութեան հասկանալի նկատառումներից ելնելով, Ձահկեցին այս աղոթքը գուրս է թողել իր պատրաստած «Աստուածադերս» ժողովածուից: Թե որքան տարբեր էր հայ եկեղեցու հրապարակային քարոզը նրա զաղտնի տրամադրություններից, կարելի է պատկերացնել, համեմատելով Ձահկեցու «Աղատագրական աղոթքը» տպագիր «Աստուածադերս»-ի աղոթքներից մեկի հետ, որտեղ Աստուծուց դարձյալ աղերսվում է հաստատել «գՍուրբ Կաթուղիկէ եւ Առաքելական եկեղեցի քո ղէջմիածին եւ զամենայն վանորայս եւ զեկեղեցիս Հայաստանեայց անշարժ եւ հաս-

26 Մատենադարան, ձեռ. № 2121, հատկապես էջ 368բ-369ա:

27 Նույն տեղում, ձեռ. № 2121, էջ 368բ:

տատուն մնալ ի ներկայումս եւ առ. յապայ», այլևս ոչ մի խոսք չասելով Հայոց անկախ պետականութեան վերահաստատման մասին: Փոխարենը կան կայսրութեան Հավատարիմ ռայային պատշաճող ահա այսպիսի տողեր. «պահեա... զբարեպաշտ թագաւորս եւ զիշխանս աշխարհաց. զօրացո զօրութեամբ քով եւ կարողացո ընդդէմ օտար թշնամեաց»²⁸:

Ղազար Զահկեցու այս աղոթքը թեմատիկ ուղղվածությամբ և բառապատկերային որոշ փոփոխությամբ ակնհայտ ազդեցութիւն է կրել Ստեփանոս Սյունեցու «Ողբք եւ Հառաչանքի» վերջաբանից. ահա.

Թողումք զողբանք զցաւագին,
Առնեմք աւարտ լալեաց բանին:
Յուսահատիլ չէ պարտ բնաւին
Մեզ ի յուսոյ անմահ բանին,
Որ ի քարանցն անշնչային
Կանգնէ որգիս Աբրահամին:
Այլ պաղատիլ մեղ խիստ ուժգին,
Գիրկս արկանել ոտից նորին:
Զցայգ եւ զցերեկ կանխել ի սոյն
Արթուն ի քնոյ զբաղականին:
Զի թէ կարճէ զչափ չարին,
Որ մինչ ցայսօր ընդ մեզ անցին,
Առնէ վազճան սրգոյս խորին,
Զոր բազմամեայ կրեմք յանձին:
Տայ նորոգումըն մեզ կըրպրն,
Որ բնաւ չյիշեմք զփառսն առաջին:
Կանգնէ զաթոռ թագաւորին
Եւ զգաւազան Պատրիարքին.
Ամենեղունք ըստ իւր փարգին:
Ուզգէ զգահոյս տիրականին,
Նոր զարգարէ փառօքն Հին,
Եւ առաւել, քան զոր էին:
Տայ մեզ գոչել ձայնիւ ուժգին.
Վերջինս է մեծ, քան զառաջինն:
Եւ մեք ամենս ի միասին,
Տամք գոհութիւն մեր փրկողին
Հօր եւ Որգւոյ եւ Սուրբ Հոգւոյն,
Փառք եւ պատիւ անեզ Բանին:
Յաւէտ ամօք, որ չվճարին
Այժմ եւ անկէտ՝ յաւիտենին (ընդգծումն՝ Ա. Ա.)²⁹:

28 Ղ ա զ ա Ր Զ ա հ կ ե ց ի. Գիրք աղօթից որ կոչի՝ Աստուածադերս. Կ. Պօլիս, 1742–1744 թթ., էջ 242–243:

29 Տե՛ս «Ողբք եւ Հառաչանք ի դիմաց Մօրս մեր սրբոց Աթոռոյն Էջմիածնի Տեան Ստեփանոսի Սիւնեաց այցելուի, որուոյ Տարսայիճ իշխանի, ըսա խնդրոյ Վարդապետին Նաչատրոյ Կեչառեցւոյ ի ԶնԸ (1299) թուիս մերոյ»։ Կալկաթա, 1846, էջ 26–28. այս Ողբից Հատվածներ լույս են տեսել Հետևյալ վերնագրով՝ «Ողբ ի դիմաց Վաղարշապատու Ս. Կաթողիկէին» «Գանձարան Հայ Հին բանաստեղծութեան» գրքում, աշխատասիրութեամբ Պողոս Նաչատրյանի, Երևան, 2000, էջ 402–405 (վերցված է Կ. Կոստանյանցի թիֆլիսի 1885 թ. հրատարակութեանից)։

Իսկ Սիմեոն Երևանցին, կարծես արձագանքելով Ջահկեցու և մյուսներին՝ Հայ ազգի «երկրի երեսին փոշու պես ցանուցիր» լինելու վերաբերյալ արտահայտած ցավին, քաղաքագետ-պատմաբանի սառնասրտությունը ժամանակագրական հստակ շրջանակի մեջ է դնում այդ երևույթը.

«Արդ, ի սրբոյն Գրիգորէ Լուսաւորչէն մերմէ միչեւ ի սուրբն Գրիգոր Տղայ կոչեցեալն Հայրապետ... յամս ՊԺԳ (813), [այսինքն՝] մինչեւ ի ՇԿԶ (1117) թուականն մեր... յայսքան միջոցս ազդ մեր գոյր անտարազիր, անցանեցիր եւ համաժողով յերկիրս Հայոց, եւ Հայկական իշխանութեամբ վարիւր ըստ հոգւոյ եւ ըստ մարմնոյ (թէպէտ երբեմն պայծառ եւ երբեմն նուազ) եւ կաթողիկոսն ի յերկիրս իւր նստիւր՝ եւ զազգն ընդ ձեռամբ ունէր»³⁰:

6. Պատառիկներ Ձահկեցու հայրենասիրական-ազգայնական գաղափարախոսության

Ջահկեցու հայրենասիրական-ազգայնական գաղափարախոսությունը, հոետորական և գեղագիտական հնարների տեսքով, սփռված է նրա ստեղծագործությունների էջերում: Այսպես՝ «Դրախտ ցանկալի»-ի «Հայոց գերազանցութիւնք» անվանված գլխում (էջ 666-670)³¹, Ջահկեցին վիճաբանում է կաթողիկ հոգեորսության այն քարոզչական կարևոր դրույթի գեմ, որը Հայերին նախատում ու միաժամանակ գայթակղում էր, թե՛

«Հա՛ ունիմք մեք զթագաւորութիւնս ճոխս եւ զազգս մեծամեծս, իսկ գուք, Հայք, ոչ ունելով թագաւոր, ստրուկ եւ փոքր գոլով ոչ հնազանդիք իշխանութեանս մերում հոօմէականի»³²:

Ջահկեցու պատասխաններում երևակվում են Հայ ազգայնականի հոգեբանությունն ու գաղափարախոսությունը, ինչպես նաև միջազգային հարաբերություններին նրա գիտակցությունը.

«...սնոտիք են, որք իշխանութեամբ պարծին ազգն երկաբնակաց եւ ասեն՝ «մեք միայն ունիմք զթագաւորութիւն եւ զՀայրապետութիւն եւ ամենայն ազգ եւ ազինք պարտին հնազանգիլ մեզ»...քանզի ոչ միայն յինքեանս գտանի պերճութիւնս այս նիւթականաց, այլեւ ի բազում ազգս, այսինքն՝ ի Հապէշս, ի մօսկօֆս, ի լօթրանս (իմա՝ բողոքականների, լիւթերականների – Ա. Ա.), ի մահմէտականս, ի կոամոլ հնգիկս եւ ի զանազան ազգս բազումս եւ ի սոսկավիթխար աղինս յոլովս գտանին իշխանութիւնս եւ պետութիւնս...»

Իսկ եթէ զփոքրկուծիւն մեր եպերեն, եւ այգ չէ ինչ տարագէպ: Եւ մեք վասն պատուիրանի Տեառն եւ վասն յուսոյ արքայութեան նորին՝ յանձն առնումք զայգ: Քանզի Տերն բնաւից՝ փոքերց խոստացաւ զարքայութիւն, ասելով՝ «մի՛ երկնչիր հօտ փոքրիկ, զի հաճեցաւ Հայր ձեր տալ ձեզ արքայութիւն» (Մատթեոս 22.14)...

30 Ջամբո, էջ 53:

31 Այս գլխի խորագիրը տրված է «Դրախտ ցանկալի»-ի ցանկում, էջ 693:

32 Նույն տեղում, էջ 666:

Եւ լաւ է մի գոյացուիլին. քան զբազում պատահումս: Եւ մի արեգակն, քան զբազում աստեղս: Եւ մի գլուխ, քան զբազում անդամս: Մի ակն պատուական, քան զբազում քարինս անպիտան»³³:

Այս վերջին տողն իր հիմքում ունի համընդհանուր տարածում գտած հայ ժողովրդական մի հատու բանաձևում. որ հանդիպում է նաև XVII դարի բանաստեղծ Դավիթ Սալաձորցու խաղերից մեկի մեջ.

Որպէս ակն ու գոհար, մարգարիտ մանր է.

Նոյնպէս հայն փոքր ազգ է եւ գինն ծանր է³⁴:

Փաստորեն, Ղազար Զահկեցին իր ստեղծագործություններում մշակել է ազգային գաղափարախոսության բավական ընդգրկուն մի տեսություն, ինչը թույլ է տալիս նրան համարելու Գրիգոր Տաթևացուց հետո հայոց ամենախոշոր գաղափարախոսներից մեկը:

ИДЕОЛОГИЯ ЛАЗАРЯ ДЖАХКЕЦИ

АРМЕН АЙВАЗЯН

Резюме

Лазарь Джахкеци, католикос всех армян с 1737 по 1751 гг., был видным теологом, поэтом и лицом, тайно связанным с армянским национально-освободительным движением. В своих произведениях Джахкеци выработал довольно полную концепцию армянской национальной идеологии XVII–XVIII вв.. Данная статья впервые подвергает анализу компоненты и приоритеты идеологии Джахкеци, раскрывая, в частности, его исторические предпосылки и контекст, включая литературные источники.

THE IDEOLOGY OF GHAZAR JAHKETSİ

ARMEN AIVAZYAN

Summary

Ghazar Jahketsi, the Catholicos of All Armenians from 1737 to 1751, was a prominent theologian, poet and a figure secretly connected with the Armenian national-liberation movement. In his writings, Jahketsi worked out a rather inclusive conception of Armenian national ideology of the 17–18th centuries. This article, for the first time, analyzes the components and priorities of Jahketsi's ideology, inter alia, identifying its historical background and antecedents, including literary sources.

³³ Նույն տեղում, էջ 667-668:

³⁴ Ուշ միջնադարի հայ բանաստեղծությունը (XVI–XVII դդ.). Հ. Բ. աշխատասիրություններ Համիկ Սահակյանի, Երևան 1987, էջ 363: